

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 42

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 42

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Jelle J. Bosma (eindredactie)
Daan de Clercq
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen
Anna Voolstra (hoofdreductie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 42 (2016)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2016

Omslagillustratie: Willem van Oranje in 1544.
Rechtsboven nog het wapen van René van Chalon, prins van Oranje en graaf van Nassau,
wiens bezittingen Willem had geërfd. Handgekleurde houtsnede
door Cornelis Anthonisz. en Hans Liefstinck (Rijksmuseum Amsterdam).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 42 (2016)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-584-5

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2016 Doopsgezinde Historische Kring
Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
Eindredactie: Jelle Bosma & Mirjam van Veen

Inhoud

JELLE BOSMA & MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

BERIT JANY, Het pleidooi voor vrede in Menno Simons' *Dat fundament des christelycken leers (1539-40)* en Erasmus 11

CHRISTINA E. MOSS, De visioenen van Ursula Jost: een herwaardering 33

ANTON VAN DER LEM, Willem van Oranje en de doopsgezinden: een veronachtzaamd rekest uit 1566 49

ALEX NOORD, 'De veel hogere verheffing van het Huis van Oranje in ons herboren Vaderland': doopsgezinden op de bres voor vorst, vaderland en vrijheid in de Franse tijd en in de eerste helft van de negentiende eeuw 83

WILLEM STUVE, Een minder bekende zeventiende-eeuwse Vlaamse oudste uit Zaltbommel 113

RUUD LAMBOUR, De collegiant Frans Kuyper (ca 1628-1691), zijn Joodse moeder en de relatie van zijn vader met de Joodse filosoof Uriel da Costa (1584-1640) 127

MARIUS ROMIJN, Locke en Furly als extra vissen: bijvangst, een onsmakelijk visje 141

JOKE & JAN PETER VERHAVE, Joanna Koerten en haar Schaar van bewonderaars 147

PIET VISSER, Dopers zaaigoed op gereformeerde akkers – of omgekeerd? De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse 'zielstigers' als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet 181

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

- PHILIPPUS BREUKER, De mythisch denkende Joost Halbertsma 215
- ANGELIQUE HAJENIUS, Jan Hartog, predikant in de Doopsgezinde Gemeente
Utrecht 1861-1894 233
- PIETER POST, 'In't lommer verscholen glooiende hei, en brúne heide':
ontstaansgeschiedenis van de *Gemeentedag bundel* (1933) 255
- PIET VISSER, Menno's manco's: de Nederlandse doopsgezindheid binnen het
mondiale mennonietisme 283
- GJALT ZONDERGELD, Geschiedschrijving zonder waardeoordelen? 307
- PIET VISSER, In memoriam dr. Wiebe Bergsma (1955-2015) 313

RECENSIES

- PIETER POST, Ferdinand van Melle, *Johanna E. Kuiper 1896-1956; gewaagd
leven* 317
- PIETER POST, Froukje Pitstra, *Ontelbare enkelvoudens; dr. Anne Mankes-
Zernike* 320
- ALLE G. HOEKEMA, Karel de Haan, *De terugkeer van de kudde; biografie
van ds. Frits Kuiper*; Pieter Post, *Naar messiaans communisme; Frits
Kuiper* 323
- YME KUIPER, Mirjam van Veen, Piet Visser & Gary K. Waite (eds.), *Sisters;
myth and reality of anabaptist, mennonite, and doopsgezind women, ca 1525-
1900* 325
- ALLE G. HOEKEMA, Sabine Hiebsch & Martin L. van Wijngaarden (red.),
Van pakhuis tot preekhuis; Th.A. Fafié, *De molenpage-stichting* 328

- SIGNALEMENTEN 330
PERSONALIA AUTEURS 333

Redactioneel

Na twee nummers met ieder een specifiek eigen thema (de Tweede Wereldoorlog en de werkzaamheden en interesses van Piet Visser) is het nu tijd voor een normaal jaarboek: nummer 42 (2016). Zoals u van ons gewend bent en kunt verwachten is het inhoudelijk zeer divers en beslaat het meerdere eeuwen. Een speciaal onderwerp ditmaal is de rol die Oranje speelde voor de vroege dopers en in de eeuwen daarna. Twee artikelen gaan hierop in, en omdat de redactie dat ertoe bracht om Oranje enigszins in het voetlicht te plaatsen, is er gekozen voor een duidelijk portret (van de vader des vaderlands) op de omslag.

De begintijd van de wederdopers komt in een drietal artikelen aan bod. Om te beginnen in de tekst van Berit Jany, die ingaat op twee interessante personen uit de vroege zestiende eeuw: Erasmus en Menno (de één wordt vaak aangeduid met de achternaam, de ander juist met zijn voornaam). Beide personen riepen op tot vrede in een tijd van religieuze twisten, oorlogen met – net als in de huidige tijd – een religieuze component en de gewelddadige vervolging van religieuze minderheden of *Fremdkörper*. Berit Jany laat zien dat deze twee voormannen uit alle macht pleitten voor een minder wrede wereld, zij het met telkens een eigen doel voor ogen. Een al eveneens heel modern aandoend thema komt aan de orde in het artikel van Christina E. Moss over Ursula Jost. Ursula, een zelfverklaarde profetes, woonde in de vroege zestiende eeuw in Straatsburg en hield zich daar bezig met profetieën of ‘gezichten’ die zij had: een soort dromen of ingeblazen gedachten. Wat ze precies voorspelde en voor zich zag, komt uitvoerig in dit artikel aan de orde en doet op een bepaalde manier denken aan de schilderijen van Jeroen Bosch, die dit jaar weer volop in de belangstelling staat. Het gaat om een zeer kleurrijke wereld, vol goed en kwaad en uitzinnige vreugde, alsmede veel aandacht voor de grote kloof tussen arm en rijk. Ursula was analfabeet en kan de uitgave van deze ‘gezichten’ niet zelf hebben verzorgd; dat werd deels gedaan door Melchior Hoffman.

Het derde artikel over de doperse begintijd handelt over een verzoekschrift – of rekest – dat door een aantal dopers is opgesteld en aangeboden aan Willem van Oranje. Anton van der Lem bespreekt dit unieke feit samen met de

tekst die indertijd werd opgesteld in een artikel en geeft aan hoe het kan dat dit rekest nog niet eerder volledige aandacht heeft ontvangen. Dat de prins deze tekst en het verzoek niet zomaar naast zich neer legde is opmerkelijk en veelzeggend voor de tolerantie die hij had jegens andersdenkende gelovigen. De volledige tekst van het verzoekschrift (of rekest) is bijgevoegd. In een tweede artikel over de doopsgezinde band met de Oranjes trekt Alex Noord de lijn door en gaat hij in op de gehechtheid, ook in latere eeuwen, aan de bescherming door dit vorstenhuis. Toen de emancipatie aan het eind van de achttiende eeuw door tal van ontwikkelingen versneld verliep (Verlichting, patriotisme etc.) en soms tot een tijdelijke wijziging leidde, kwam alles uiteindelijk als het ware van zelf weer goed en werd Oranje opnieuw gezien als de betrouwbare steunpilaar en beschermer van de doopsgezinden.

De hierop volgende vier artikelen gaan over uiteenlopende personen in de zeventiende eeuw: de Gouden Eeuw van Nederland en misschien ook wel voor de doopsgezinden. Willem Stuve opent de reeks met een tekst over de Vlaamse oudste te Zaltbommel: Willem Jansz. Zoals wel vaker heeft Stuve archieven doorzocht op levenstekens van deze vroeg zeventiende-eeuwse, nog weinig bekende dooper. Stuve is erin geslaagd meer gegevens over zijn afkomst naar boven te halen, waardoor deze vroege dooperse voorman van begin zeventiende eeuw meer contouren krijgt, evenals zijn activiteit, familiebanden en mobiliteit. Mobiliteit en afkomst speelt ook in het volgende artikel een grote rol: dat van Ruud Lambour over de collegiant Frans Kuyper. In dit geval lopen er lijnen naar de Oostzee en is er sprake van duidelijke verwevenheid met leden van een andere religieuze minderheid: de Joodse religie. Frans was half Joods en had verschillende contacten en vrienden in dit circuit. Daarnaast bezat hij verschillende huizen in Amsterdam en was hij niet alleen als tabakshandelaar maar ook als uitgever actief; wat natuurlijk welbekend is. De directe verwantschap van mensen met een uiteenlopende religieuze achtergrond is veelzeggend voor de toenmalige omgang met en verwevenheid van diverse groepen. Marius Romijn heeft eerder al in de *Bijdragen* geschreven over Zaandam-Oost en gaat nu opnieuw in op deze gemeente in de zeventiende eeuw. Daarbij legt hij de link met de bekende Engelse verlichtingsfilosoof: John Locke (opnieuw contact met een buitenstaander). Hij sluit zijn tekst af met een minder smakelijk visje. Een iets ander onderwerp – wel zeer smakelijk en bovenal interessant – komt aan bod in de tekst van Joke en Jan Peter Verhave: Joanna Koerten, de befaamde en bekende knipkunstenaress. Zij vervaardigde (met de schaar) heel precies geknipte kunstwerken. Uit haar contacten blijkt haar roem. Opnieuw wordt de blik verruimd en zien we dat er tal van

connecties lagen tussen een productieve kunstenaar en talloze liefhebbers en bewonderaars in binnen- en buitenland. Deze tekst is in 2015 uitgesproken bij de opening van een expositie in museum Willet-Holthuys en gewijd aan deze productieve doopsgezinde dame.

Hierna belanden we in de achttiende eeuw en komt in een artikel van Piet Visser de vertaalwerk van Marten Schagen aan bod. Zoals wel meer doopsgezinden was Schagen zeer productief op tekstueel gebied: hij vertaalde veel en gaf dit vervolgens zelf uit. Omdat het vaak om niet-doopsgezinde auteurs/theologen ging, was dit niet alleen bedoeld voor de eigen achterban, maar ook voor gereformeerden en mensen uit andere kerken. Schagen was een slimme uitgever en goede zakenman die tal van nieuwe trends uitventte en in de etalage zette.

De volgende doopsgezinde in dit nummer, Joost Halbertsma, is al eerder in artikelen aan de orde gekomen. Terecht, want Halbertsma was een zeer invloedrijk en eigenzinnig persoon, met tal van interesses die hem als een soort stralenkrans omhulde. In het artikel van Philippus Breuker komen Halbertsma's taalonderzoeken ditmaal aan de orde. Samen met één van de broeders Grimm deed hij onderzoek naar het ontstaan van het Fries en het Duits (of Germaans), dat Halbertsma herleidde tot de oervorm: Gotisch. Zo zijn we inmiddels beland in de negentiende eeuw die meer eigenzinnige doopsgezinde geleerden voortbracht: één van hen was Jan Hartog uit Utrecht. Evenals Halbertsma was Hartog eigenlijk predikant, maar wel één met een grote wetenschappelijke belangstelling en kennis. Daarnaast was hij een productief auteur van bijzondere en zelfs invloedrijke studies. Angelique Hajeenius maakt duidelijk waarom Hartog dit deed en hoe hij het allemaal voor elkaar kreeg.

Het artikel van Pieter Post gaat over doopsgezinde zangcultuur in de twintigste eeuw. Hij gaat in op de *Gemeentedag bundel* die in de vroege twintigste eeuw is ontstaan. Het zingen en samenkomen speelde in deze periode een grote rol en bracht mensen nader tot elkaar. Pieter Post bespreekt alle details van dit proces, waarbij zelfs de specifieke liederen van de broederschapshuizen voorbij komen en in hun context worden geplaatst.

Piet Visser's afscheidscollege, gewijd aan Menno Simons onder de titel 'Menno's manco's', komt als afsluiter in dit nummer aan de orde. Deze tekst belooft inhoudelijk een ruime periode: van de doperse oertijd tot nu. Dit verhaal behoeft hier geen uitleg of introductie, het is immers een overzichtsartikel van een echte vakspecialist over deze materie, die niet alleen de vroege jaren van de doperse beweging, maar vooral ook de uitwerking ervan in bin-

REDACTIONEEL

nen- en buitenland bespreekt. Dit alles wordt vanuit een helikopterview bekeken, becommentarieerd en van een duiding voorzien.

Nog twee kortere artikelen volgen hierop. Allereerst het commentaar van Gjalt Zondergeld op het artikel van Gabe Hoekema in ons vorige nummer, dat geheel in het teken stond van de Tweede Wereldoorlog. Gabe Hoekema had het zich ook niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft geschreven over zo'n beetje het meest lastige onderwerp: 'foute' doopsgezinde dominees. Zondergeld vindt dat dit in een iets te milde toon is gebeurd. Het laatste artikel in dit nummer is het *in memoriam* van Wiebe Bergsma. Wiebe, die onlangs plotseling overleed, is jarenlang lid geweest van onze redactie en wordt om zijn inbreng en ook als persoon node gemist. Piet Visser staat stil bij zijn grote bijdrage aan het onderzoeksveld.

Natuurlijk sluiten wij dit nummer af met bekende zaken als recensies en signalementen, die verwijzen naar nieuwe studies en literatuur. De redactie wenst u veel leesplezier toe met dit nummer.

Jelle Bosma & Miriam van Veen

RECTIFICATIE

In een eerder nummer, *Doopsgezinde Bijdragen* 38, verscheen een artikel van Gerlof Homan over 'De Marcus zending in het voormalig Nederlands Nieuw-Guinea'.

Bij dit artikel zijn op p. 265 en 267 foto's geplaatst met als onderschrift 'dominee Marcus en echtgenote' of 'familie Marcus'. Homan heeft meegedeeld dat het Marcus niet betreft en het om andere zendelingen moet gaan. De foto's stammen uit de beeldbank van PACE, de stichting Papua Cultureel Erfgoed.

Het pleidooi voor vrede in Menno Simons’ *Dat fundament des christelycken leers* (1539-40) en Erasmus*

BERIT JANY

INTRODUCTIE

Menno Simons, de voormalige Friese katholieke priester die in 1536 toetrad tot het anabaptisme, nam volledig afstand van de gewelddadigheden en de strijd die zich had voorgedaan rond het koninkrijk van de wederdopers te Munster in de jaren 1534-35. Tijdens Menno’s leiderschap van de Nederlandse doperse gemeenten maakte hij dan ook geweldloosheid tot fundamenteel geloofsprincipe voor de dopers in de Lage Landen. Bij het analyseren van de opmerkingen over vrede in de leerstellige traktaten van Menno vallen parallellen op met de vredesgeschriften van de vermaarde humanist en ‘landgenoot’ van Menno: Erasmus van Rotterdam. Zowel Erasmus als Menno ontwikkelden een pacifistische retoriek, die duidelijk een belangrijke verschuiving laat zien in de houding ten opzichte van oorlog in de zestiende eeuw en daarna.

Alhoewel een groeiend aantal academische studies over Erasmus’ relatie tot het anabaptisme tot stand kwam in de afgelopen twintigste eeuw, handelen de meeste daarvan over het ontstaan van anabaptisme en de schakel tussen de humanist en de vroege radicale reformatorische beweging.¹ De vergelijking van Erasmus’ vroomheid met die van de wederdopers spitst zich vaak toe op het gebruik door dopers van Erasmus’ devotionele geschriften zoals *Enchiridion militis christiani* (*Handboek voor de christelijke strijder*), en op de overeenkomstige benadering van kwesties als wilsvrijheid of het discipelschap van Christus, zonder daarbij echter in te gaan op het thema geweldloosheid. Historisch onderzoek naar de link tussen Erasmus en de ontwikkeling van Nederlands anabaptisme is meestal gericht op het gebruik van de theologische vertaling en annotatie van het Nieuwe Testament alsmede de relevantie daarvan voor Menno Simons.² De betrokkenheid van beiden als voorvechters van de vrede heeft tot nu toe echter weinig belangstelling gekregen, in tegenstelling

tot de observaties rond hun theologische overeenkomsten en hun overeenkomsten op ethisch gebied.

Dat er geen studies bestaan die zich expliciet richten op de vergelijking van het pleidooi voor vrede door beide Nederlanders, komt misschien omdat Menno geen tekst heeft nagelaten waarin zijn vredesopvattingen expliciet zijn uitgewerkt. Terwijl Erasmus al snel zijn pacifistische standpunt duidelijk maakte in specifieke teksten over oorlog en vrede, heeft Menno Simons zijn kritiek op normale oorlogsvoering ingebed in verschillende leerstellige trakaten zonder er een pamflet in zijn geheel aan te wijden. Op zoek naar parallellen tussen Erasmus' geschriften en die van Menno over geweldloosheid heb ik gekozen voor *Dulce bellum inexpertis* (*De oorlog is aangenaam voor wie hem niet kent*, 1515) en *Querela pacis* (*Klacht van de vrede*, 1517) als de twee meest bekende en retorische lofredes over de vrede die de grote humanist rond 1500 heeft geschreven. Deze heb ik vergeleken met Menno's leerstellige werken, vooral *Dat fundament des christelycken leers* (1539-40) waarin hij de noodzaak van vrede benadrukt. Erasmus schreef zijn pacifistische teksten in het Latijn, terwijl Menno overwegend in het Nederlands publiceerde, vandaar dat (door Berit Jany) de Engelse vertaling van de beide werken gebruikt is als gemeenschappelijke bron voor de literaire vergelijking.³ De retorische analyse van deze teksten zal de specifieke definities van de geweldloze posities verhelderen en verduidelijken dat uiteenlopende omstandigheden leidden tot het schrijven van een pleidooi voor vrede.

DE VREDESGESCHRIFTEN VAN ERASMUS

Het streven naar vrede was een kenmerkend en voortdurend punt voor Desiderius Erasmus uit Rotterdam. Als humanist in de traditie van de Renaissance zocht hij naar een nieuwe definitie van menselijke principes en was hij op zoek naar 'het potentieel van de menselijke natuur voor het goede, vooruitgang en voor gezonde menselijke waarden die beschouwd worden als de standaarden die de wereld vomgeven'.⁴ In deze humanistische notie is het menselijk wezen een belangrijke entiteit die Erasmus, door in veel van zijn teksten een geweldloze houding te bevorderen, probeert te beschermen en behoeden voor gewelddadige interventies. De geweldloosheid van Erasmus was beïnvloed door zijn droom van een nieuwe wereldorde, waarin de staat geweld verwerpt als middel om menselijke waarden te beschermen.

Als strijder voor de vrede, die elke redenering verwierp die leidde tot ge-

welddadige en bewuste vernietiging van menselijk leven, bekritiseerde Erasmus voortdurend de waanzin en wreedheid van de oorlog. In zijn vroege geschriften ontkent hij de mogelijkheid van *jus ad bellum* (recht op oorlog), niet alleen zoals dat in de Middeleeuwen was gebruikt om christenen te beschermen, maar ook als de moderne notie dat oorlog als instrument de orde tussen staten kan waarborgen.⁵ Feitelijk, zo stelt James Johnson, gebruikte de grote humanist het begrip rechtvaardige oorlog voor zijn eigen doeleinde, om zichzelf te plaatsen in een traditie die het politieke gebruik van geweld verwierp.⁶ Hij begon een polemiek over de oorlog waarin hij intellectuele argumenten opnam voor vrede en riep daarnaast leiders en heersers op om christelijke deugden te respecteren en het gezond verstand te gebruiken om te stoppen met geweld en oorlog. De ‘prins der humanisten’, zoals Erasmus vaak genoemd is door latere onderzoekers, beschreef oorlog ‘als de belangrijkste menselijke fout [die laat zien] wat fout is met de menselijke natuur’.⁷ Hij benadrukte voortdurend de door God gegeven menselijke loutering en deed een oproep aan zijn medemensen om te leven volgens Christus’ leer van liefde en vrede.

Erasmus, die al eerder in zijn leven tot katholieke priester was gewijd en de gelofte had gedaan conform de Augustijnse regel, legde in al zijn geschriften grote nadruk op het voorbeeld van Christus. In een van zijn eerste publicaties, *Enchiridion militis christiani* (1503), benadrukt hij principes van het christelijke leven die broederlijke vrede en naastenliefde beklemtonen. Met zijn nadruk op Christus’ lessen aan de discipelen om een ‘onvervalst ideaal na te streven, benadrukte Erasmus christelijk pacifisme meer dan alle andere grote intellectuelen van de zestiende eeuw’.⁸ Tegelijkertijd haalde hij zijn argumenten tegen oorlog uit zijn droom van een vreedzaam samenleven tussen staten. In zijn geschriften riep hij op tot vrede en sprak de hoop uit, dat met een nieuwe generatie leiders in de eerste decennia van de zestiende eeuw ‘Europa tot vrede zou komen, en dat een betere tijd op het punt stond aan te breken’.⁹ Johnson noemt Erasmus een pan-Europees denker, als hij de pacifistische uitspraken van deze humanist bespreekt.¹⁰ In zijn verhandelingen waarin de oorlog wordt veroordeeld wijst Erasmus op het verschil tussen christelijke deugden en de zestiende-eeuwse praktijk van geweld, in een poging Europese leiders te overtuigen om een ideale staat van vrede te bereiken door te handelen volgens christelijke principes.

Eén van zijn vroegste teksten over de problematiek van oorlog, *Dulce bellum inexpertis*, verscheen aanvankelijk in de 1515 editie van zijn gereviseerde *Adagia*. Het werd meteen herdrukt als aparte uitgave en was daardoor de eerste Europese publicatie uitsluitend gewijd aan oorlog en vrede.¹¹ Erasmus

Portret van Desiderius Erasmus (1469-1536). Gravure, diepdruk. Met vierregelig gedicht: 'Quis Erasme bonos [...] rectius & breuius' (UBA: Pr. E 2591-2).